

Протоестетичні елементи у світовідношенні прадавнього населення на території України

За дослідженнями сучасних українських етнопсихологів, у постмодерному світі в умовах нестабільності, міжнародних конфліктів, небезпеки ядерної війни тощо відстежується тенденція “психологічного зрушення” в настроях людей, пов’язаного із зростанням інтересу до власного історичного коріння [228]. Все більше людей схильні вбачати гарант душевної захищеності й екзистенційної сталості в стабільних, вироблених віками духовних цінностях своїх предків, а тому, відповідно, звертати увагу на історичне, в тому числі, культурне минуле власних народів.

Вітчизняні, українські та російські, дослідники минулого і сучасності (В. Антонович, С. Бібіков, О. Моця, Б. Рибаків, Р. Терпиловський, П. Толочко та ін.) на основі достатнього археологічного матеріалу приділили значну увагу реконструкції різних аспектів матеріального та духовного життя давнього населення України.

Виникнення, розвиток, особливості міфологічних уявлень як складової духовної культури стародавнього, зокрема, праслов’янського населення України, вивчались істориками і культурологами минулого Д. Антоновичем, М. Драгомановим, М. Костомаровим, І. Огієнко та ін. Серед сучасних вчених до цієї проблеми звертались Я. Боровський, В. Войтович, О. Воропай, В. Данилейко, Г. Лозко, В. Шевчук та ін. Разом із тим виникнення і розвиток протоестетичних уявлень як складової світовідношення первісних людей є маловивченою площиною в науці, особливо в естетиці

Людське суспільство на терені сучасних українських земель до появи пращурів українців – праслов’ян і давніх слов’ян – пройшло довгий час свого культурно-історичного розвитку. Поступово йшло становлення розумових і чуттєвих джерел етнонаціонального світовідношення. Первісні люди, утверджуючи та усвідомлюючи себе в оточуючому світі, накопичуючи знання і чуттєвий досвід щодо нього, закарбовували в колективній пам’яті й передавали з вуст в уста традиції, звичаї, світоглядні, моральні й художні надбання, уявлення, мислеобрази, космогонічні конструкції тощо. Становлення світовідношення й первісного “естезису” (його чуттєвої сфери) знайшло відображення в міфологічних і художніх моделях світу прадавніх народів.

Перші люди з’явилися на території сучасної України близько 1 млн. років тому. На території України відомо близько 30 стоянок раннього палеоліту: біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина) та ін. І хоча, наприклад, колекція знахідок лише із найдавнішої в Україні ранньопалеолітичної стоянки біля с. Королеве становить понад 400 предметів (відходів виробництва – нуклеусів, відщепів та знарядь праці – чоперів, примітивних ручних рубил, різаків) [65, с. 29],

матеріальні пам'ятки раннього палеоліту дають можливість реконструювати, в першу чергу, не стільки світоглядно-міфологічні (бодай, протоестетичні) уявлення архантропів, скільки особливості господарської, утилітарного характеру діяльності прадавніх людей, яка породжувала “практичне” світовідношення з елементами “протоестезису”.

В середньому палеоліті, поруч із фізичним, чуттєвим і розумовим розвитком людини, відбувається становлення й “духовного” (перш за все, морально-релігійного) життя неандертальців, про що свідчить хоча б поява у добу мустьє поховального обряду. Найдавнішим неандертальським похованням вважається відкрите у 1920-х роках Г.А. Бонч-Осмоловським у гроті Кіік-Коба (Крим) захоронення дорослої людини (ймовірно, жінки-матері віком 35-40 років) із дитиною 5-7 місяців.

Виникнення поховального обряду є не лише ілюстрацією появи елементів протоестетичних уявлень прадавніх людей в структурі їх світовідношення, разом із моральними і релігійними елементами міфології. Це була перша неусвідомлена спроба осягнення містичного зв'язку граничних феноменів людського буття – життя і смерті, тобто, висловлюючись сучасною мовою, “сакральності живого і мертвого”, що визначає “онтологічні та антропологічні кордони людського світовідношення” [180, с.18].

Епоха мустьє (150-40 тис. років тому) стала ще одним важливим кроком становлення протоестетичного, “образно-художнього” мислення давніх людей, прикладом чого є поява перших зразків їх образотворчої діяльності. Підтвердження в Україні – археологічні знахідки кісткової лопатки мамонта з гравірованим орнаментом (стоянка Молодове), кістки бізона із зображенням тварини (стоянка Пронятин поблизу Тернополя) [65, с. 47], навіть місячний календар мисливців на мамонта з Мізинської стоянки [153, с. 6-7], що відігравав функцію основи і розпорядку всіх справ прадавніх людей.

Наступний період пізнього палеоліту є, з нашого погляду, знаковим, переломним у появі світогляду як усвідомленого світовідношення, основи мистецької сфери “життєвого світу” давнього населення України. Цей духовно-чуттєвий “зсув” пов'язаний, у першу чергу, із завершенням процесу фізичного, емоційного та розумового становлення людини сучасного типу – *Homo sapiens* (40 – 35 тис. років тому).

У цей час на теренах сучасної України остаточно сформувався родоплемінний лад [65, с. 91]. У первісній культурі родоплемінного буття рельєфно окреслились основні форми релігійної свідомості давньої людини (магія, тотемізм, фетишизм, анімізм), що заклали основи зародків “духовності” й чуттєво-емоційного “естезису”. Водночас подальшого розвитку набуло синкретичне за світоглядним змістом мистецтво, оскільки поєднувало обрядово-магічні (міфо-релігійні), практично-пізнавальні, морально-дидактичні, знаково-комунікативні, протоестетичні елементи світовідношення.

Разом із тим, відсутність більш-менш чіткої жанрово-видової структури мистецтва, виразної грані між життєво-практичною сферою діяльності та художнім її осмисленням первісною людиною не означала цілковиту відсутність художньо-естетичних елементів у артефактах цієї доби. Підтвердженням цього є, зокрема, численні витвори доби палеоліту (фігурки птахів, звірів, антропоморфні зображення людини з бивня мамонта, різного роду прикраси одягу та тіла, декоративні вироби, декоровані знаряддя праці і зброї тощо), що репрезентують протоестетичні “смаки” кроманьйонців.

Утвердження матриархату призвело до появи культу Жінки-матері, про що свідчать численні “палеолітичні Венери” – стилізовані жіночі статуетки з виразними, занадто розвиненими гендерними формами, що розкривають перед нами майже сакральне усвідомлення давніми людьми високого призначення жінки в суспільстві. “Естетизація” її статусу пов’язана з культом Жінки як продовжувачки роду, матері, виховательки підростаючого покоління, господині, а з поширенням у більш пізні часи моногамної сім’ї – ще й “берегині” домашнього вогнища, гармонії родинних стосунків.

На теренах сучасної України, згідно з археологічними дослідженнями, у цей час прослідковується і розвиток візуальної образотворчості, що дає можливість зробити висновок про спроби освоєння первісною людиною часу і простору, а також зародження знаково-сислової мови мистецтва [65, с. 102]. Так, приміром, на черепі мамонта біля входу в перше Межиріцьке житло відображено стилізоване зображення вогню (багаття) [там само].

Прикладом настінного живопису [65, с. 102-103] є розпис (близько 60 груп стилізованих монохромних зображень, зроблених сажею), знайдений на стінах Баламутівської печери на правому березі Дністра Чернівецької області, що відображає основні сюжети в осмисленні буття давніми художниками (в основному, антропоморфної та зооморфної тематики), а також лінійно-геометричні зображення, підтвердженням чого є два широковідомі браслети з бивня мамонта, знайдені на Мізинській стоянці (Чернігівщина), що презентують досить високий рівень розвитку геометричної графіки з використанням меандрового орнаменту, зображення якого на мізинських витворах вважається найдавнішим в Європі [188, с. 94-96], ще до виникнення гончарства й малої пластики в кріто-мікенській культурі й в Елладі.

Вітчизняними вченими (С.М. Бібіков та ін.) зроблено припущення, що в пізньому палеоліті з’являється і найдавніше музичне мистецтво. В одному з жител Мізинської стоянки знайдено розписані вохрою кістки мамонта, що використовувались під час ритуальних дій і вважаються найдавнішими ударними музичними інструментами [188, с. 106-107]; в Подністров’ї (стоянка Молодове) – кістяні та рогові сопілки [65, с.106-107].

Відтак, у пізньопалеолітичну добу людина стала людиною у справжньому сенсі цього слова, оскільки виявилася здатною не лише усвідомити себе в оточуючому світі, а й чуттєво виявити своє ставлення до нього в образно-емоційній формі, символічно-знакових образах мистецтва, оцінити буття з протоестетичних позицій світовідношення.

Аналізуючи культурно-історичні умови, різноманітні чинники і впливи, що позначалися на процесах формування праслов'янського етносу, його світогляду, матеріальної та духовної культури, не можна оминати відомої **трипільської культури** (культури Кукутени-Трипілья), що була поширена на просторах теренах від Пруту до Дніпра у IV-III тис. до н.е.

Значна кількість ідей і артефактів трипільської культури, приміром, деталі господарського життя, побуту, знарядь праці, конструкції житла, його облаштування та декоративний розпис, орнаментальні елементи кераміки, символіка, міфологічні конструкти прослідковуються й у пізнішій матеріальній та духовній культурі слов'ян-праукраїнців, стаючи її невід'ємною складовою як певна етнокультурна і художня традиція. Брак письмових джерел трипільців з успіхом компенсується значною археологічною джерелознавчою базою, даючи можливість із сучасних позицій відтворити картину життя і світовідношення наших далеких предків.

Що ж було основою виникнення первісного "естезису" праукраїнських пращурів, які міфологічні й художні форми супроводжували появу художньо-естетичної свідомості? Як відомо, трипільська міфологія заклала основи сприйняття світобудови [див. 187], які прямо чи опосередковано відстежуються, зокрема, у світоглядних уявленнях давніх слов'ян та інших індоєвропейських народів. Протоестетичні елементи первісного світовідношення пов'язані із символікою та образними метафорами світових та життєвих явищ, тобто, із "семіотикою" та "естетикою" міфу.

До протоестетичних інтерпретацій з позицій "семіотики міфу" (В. Личковах) належать: кругообіг явищ у Всесвіті (у трипільців це підтверджується використанням малюнку кола в орнаменті посуду, а також мандали і спіралі як символів безперервного руху сонця; круговим плануванням поселень; меандровим орнаментом – символом безкінечності); оцінка реальної дійсності з позицій дуалізму, в основі якого – єдність і боротьба протилежностей згідно з принципом світобудови "космос-хаос"; триєдиний образ ієрархії світобудови: наприклад, розміщення орнаменталізації на посуді – верхнє небо, нижнє небо та повітряний простір (сонце, місяць, зірки) і земля; чотиричленна символіка, що є відображенням уявлень про чотири сторони світу; естетизовані ритуали, що спираються на культ предків; культ жінки – Magna Mater; культ родючості; культ бога-Бика; поява пантеону богів – творців світу і покровителів людей, природних сил і людських умінь.

На прикладі досить розвиненої, образно-символічної виразності скульптури малих форм (антропоморфних, зооморфних, скульптурок транспортних засобів, житла) у трипільців-праукраїнців можна зробити висновок про те, що основні сфери соціального життя і світовідношення цієї людності були пронизані протоестетичними магічно-обрядовими діями. Вони супроводжувались вірою в те, що ритуали, обряди, магичні акти стануть гарантом майбутнього успіху, вдачі, вирішення життєвих і світоглядно-релігійних проблем, наближення до сакрального – вищого релігійного й

естетизованого рівня світовідношення, що закладає елементи “духовності”, тобто одухотворює сферу почуттєвості первісної людини.

Значна кількість антропоморфних (передусім, жіночоподібних) статуєток із підкреслено розвиненими гендерними формами на ранньому етапі розвитку трипільської культури переконує, що провідне місце у пантеоні трипільських богів посідала Велика Богиня-Мати. В “протоестетиці” світовідношення це був головний символ родючості, в якому знайшли відображення світоглядні уявлення трипільців про відтворюючі функції землі, жінки, природи взагалі. У більш пізні часи набувають поширення статуєтки струнких дівочих постатей із виразними, художньо-реалістичними рисами обличчя, що відображає, ймовірно, трансформацію поглядів на суспільний ідеал жіночої краси у трипільському суспільстві [188, с. 168], а, можливо, зміни у ідейно-світоглядних уявленнях і є естетизованим символом відтворення весняної оновленої Природи – молодій Богині-Діви [див. 187].

Ідея Богині-Матері як прародительки всіх людей, символ Життя, Землі, Добра, Любові, Блага, Краси стає з часом наскрізною у міфологічних системах багатьох індоєвропейських народів, культура яких вплинула на становлення праукраїнського духовно-чуттєвого світовідношення й іманентного йому “естезису”: греків, кельтів, кіммерійців, скіфів, сарматів, антів, таврів та ін.

Так, наприклад, у давньогрецькій міфології це – Богиня Гея, від якої народились Уран (небо), гори, Понт (море); у кельтів – Дана, Богиня творення, Мати-прародителька; у сарматів – це богиня родючості Астарту, пов’язана з культом Сонця й коня. Культ Богині-матері існував у кіммерійців, таврів (культ Богині-Діви), у скіфській міфології – це Велика Богиня-матір Табіті, символ жіночого народжуючого начала в природі, покровителька світла і вогню, культ якої був з часом інтегрований в аналогічному за сигнатурою Образом богинь Рожаниці, Живи, Лади в східнослов’янській релігійно-міфологічній та художньо-образній моделі.

Поширення значної кількості зооморфних статуєток бика (ця тварина, достовірно, відігравала одну з важливих ролей у господарстві) дозволяє нам припустити, що трипільці не просто обожнювали Бика, а вважали його символом чоловічого, запліднюючого начала в Природі взагалі (Бог-Батько часто зображувався зооморфно у вигляді Бога-Бика).

Аналогічно артефакту образу Великої Богині-Матері, сакральна постать Бога-Бика з’явилася, ймовірно, у трипільців ще до кріто-мікенської культури. Вона віддзеркалювала міфологічні уявлення про вищі, світоутворювальні, стихієвладні, життєдайні, величні, непідвладні людині, сили Природи. Пізніше культ, ідея і образ Бика прослідковується в епосі багатьох народів, зокрема, у єгипетській, давньоіндійській, кріто-мікенській, давньослов’янській міфології, а також у міфології народів Північної Європи (наприклад, у єгипетській міфології – священний “бик Місяця” Хапі; в Стародавній Індії – червоний бик, що дає життя, батько неба Дьяус; у міфології хетів і хурритів бог грози Тешуб приймає образ бика; бик як

уособлення Посейдона – бога громовержця у крито-мікенській міфології; слов'яни з Биком ототожнювали бога грому і блискавки, володаря неба Перуна), що підтверджує думку деяких дослідників про первісну єдність культурних витоків людства та спільність “пракультурної душі” всіх індоєвропейських народів [180, с. 8], єдність естетико-міфологічних елементів їх архаїчного світовідношення.

Семіотичний аналіз виробів трипільської кераміки (посуд і статуетки) дає можливість припустити також, що праукраїнці в образно-символічному поясненні процесів світостворення могли використовувати модель сім'ї і сімейних стосунків. Так, жінка (Велика Богиня) часто зображується сидячи, на рогатому троні, зробленому у вигляді бика, що могло вказувати на її шлюбно-сакральний зв'язок з Богом-Батьком і бути символом початку життя (цей мотив згодом зберігається і в українських рушниках, вишиванках тощо). Аналогічний сюжет прослідковується, для прикладу “діалогу культур”, у давньогрецькій міфології (міф про викрадення Європи, дочки фінікійського царя Сидона Агенора Зевсом, який перетворився на білого золоторого бика [218, с. 51-52]).

Серед інших тем, художньо-образно представлених на трипільській кераміці (посуд) чи виробих пластики, зустрічаються сюжети, пов'язані з образом змія. За реконструкціями дослідників, Змій-Дракон у трипільській міфології – це втілення земноводної стихії [187] і поруч із образами Богині – Матері й Бога-Бика відображав, на наш погляд, естетизовані міфологічні уявлення трипільців про сакральний, тобто не підвладний до кінця осягненню, втаємничений від людини Вищий Сенса і Закон світостворення і земного буття. Змій-вуж, зображений на жіночих статуетках, розглядається сучасними науковцями як символ хранителя жінки – майбутньої матері.

Відтак, провідні естетизовані символи трипільської міфології (Велика Богиня-Мати, Бог-Батько у вигляді Бога-Бика, Змій) репрезентують, з одного боку, піднесене, у космічних сенсах, світовідношення і світорозуміння трипільців, а з іншого, художньо-образно відображають сакральні аспекти їх уявлень про “вищі” земні цінності, прекрасне в реальному житті людини – любов, добро, красу, гармонію, стабільність, надійність, захищеність.

Таким чином, впродовж тривалого часу з розвитком цивілізації на праукраїнських землях поруч із еволюцією господарства, соціальних відносин, відбувся процес світоглядного, в тому числі, протоестетичного становлення людини як *Homo sapiens* і *Homo Aestheticos*. Процес зародження й становлення “естезису” протікав через образно-чуттєве відтворення первісного світовідношення в міфологічних моделях, матеріальних і мистецьких пам'ятках. Це, без сумніву, створило світоглядне підґрунтя для формування естетичного потенціалу міфології давніх слов'ян – пращурів українського етносу.